

Woordenboek

Latijn / Nederlands

Hoofdredacteur

prof. dr Harm Pinkster

Gebruiksaanwijzingen

Uitleg, oefeningen en antwoorden door

Dr. S.M. Adema en Dr. L.W. van Gils

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS 2012

Inleiding

In een woordenboek kunnen natuurlijk woordbetekenissen worden opgezocht. Daarnaast bevat een woordenboek echter nog veel meer informatie over woorden: met welke andere woorden een woord voorkomt, bijvoorbeeld, of in wat voor grammaticale constructie het gebruikt wordt.

Ook dit woordenboek bevat een schat aan informatie over de betekenis en het gebruik van Latijnse woorden. Om al die informatie te kunnen gebruiken bij het lezen en vertalen van Latijnse teksten zijn enkele gebruiksaanwijzingen nodig. Elk woordenboek, en dus ook dit woordenboek, heeft namelijk een bepaalde manier om de informatie te presenteren. Het is niet zo efficiënt om zonder kennis daarvan door het woordenboek te bladeren in de hoop het woord of de woordvorm te vinden die in de Latijnse tekst staat.

De oefeningen hieronder zijn ervoor bedoeld de gebruiker wegwijs te maken in dit woordenboek Latijn-Nederlands. Ze maken bijvoorbeeld duidelijk dat niet elke woordvorm apart is opgenomen in het woordenboek. Ook wordt uitgelegd waarom sommige woorden juist meerdere keren in het woordenboek lijken te staan. Daarnaast komt de typografie aan de orde, een belangrijke manier in het woordenboek om onderscheid te maken tussen de betekenissen van een woord en mededelingen over het gebruik ervan.

Elke oefening bevat beknopte inleidende informatie. Meer informatie is in het woordenboek zelf te vinden in de sectie 'De opbouw van het woordenboek'.

1. Lemma

Een artikel in een woordenboek (of encyclopedie) heet een lemma, meervoud lemmata. Een lemma begint met het woord waar het om gaat, ook wel titelwoord of trefwoord genoemd. Het woord lemma zelf wordt overigens ook gebruikt als synoniem voor titelwoord. Lemma kan dus slaan op alleen het titelwoord of op het gehele artikel.

In dit woordenboek wordt het titelwoord vetgedrukt. De artikelen zijn alfabetisch geordend.

Niet elke woordvorm heeft een eigen lemma (zie ook oefening 2). Zoek daarom in het woordenboek op of de volgende vormen een eigen lemma hebben of niet.

i.	<i>lemmata</i>	ja / nee
ii.	<i>a</i>	ja / nee
iii.	<i>eminet</i>	ja / nee
iv.	<i>eminens</i>	ja / nee
v.	<i>contumaces</i>	ja / nee
vi.	<i>zytha</i>	ja / nee
vii.	<i>sustuli</i>	ja / nee

2. Basisvorm

Niet elke woordvorm heeft een eigen lemma. Werkwoorden (verba), zelfstandige naamwoorden (substantiva) en bijvoeglijke naamwoorden (adjectiva) hebben in het Latijn vele vormen en zijn in het woordenboek opgenomen onder een basisvorm. Het is aan de gebruiker van het woordenboek om de vorm in een tekst te herleiden tot de basisvorm. Kennis van de morfologie ('de rijtjes') is voor een efficiënt woordenboekgebruik dus noodzakelijk.

Het woordenboek hanteert de volgende basisvormen:

Zelfstandig naamwoord:	de nominativus enkelvoud
Bijvoeglijk naamwoord:	de nominativus enkelvoud, mannelijk
Werkwoord:	de eerste persoon enkelvoud van de tegenwoordige tijd, actief (passief in het geval van deponentia). De betekenis van <i>habet</i> is dus onder de basisvorm <i>habeo</i> te vinden. Dat is anders dan in een Nederlands woordenboek. Daarin is de basisvorm van een werkwoord de infinitivus. <i>Heeft</i> is dan dus te vinden onder <i>habere</i> .

Het herleiden van de basisvorm is het eenvoudigst als de woordsoort al is vastgesteld (aan de hand van de uitgang en/of de rest van de zin). Als de woordsoort niet bekend is, dan moet er gezocht worden op een zo lang mogelijk deel van het woord. Dat kan meerdere lemmata opleveren. Het juiste lemma kan dan gevonden worden door na te gaan van welk van die lemmata de vorm in de tekst is afgeleid.

Onregelmatige vormen van werkwoorden, bijwoorden, comparativi en superlativi zijn apart opgenomen in het woordenboek. Achter onregelmatige vormen wordt de basisvorm vermeld, als verwijzing naar het lemma waar vervolgens de betekenis gevonden kan worden. Dit was al te merken in de vorige oefeningen: de vorm *sustuli* heeft weliswaar een eigen lemma, maar in dat lemma wordt slechts verwezen naar de lemmata *suffero* en *tollo*.

Op blz. ix-xi van het woordenboek wordt meer informatie gegeven over de basisvormen.

2.a. Stel met behulp van het woordenboek de basisvorm van de volgende vormen vast.

- i. *eminet*
- ii. *illius*
- iii. *palliata*
- iv. *modicos*
- v. *fortiter*

2.b. Geef de lemmata die nodig zijn om de volgende vormen te vertalen.

TIP: voor de betekenis van afkortingen, zie blz. xvi-xix.

- i. *meliore*
- ii. *tulisti*
- iii. *demorsos*

Achter de basisvorm wordt bij werkwoorden, zelfstandige naamwoorden en bijvoeglijke naamwoorden een of meer uitgangen van het lemma gegeven. Bij zelfstandige naamwoorden is dat de uitgang van de genitivus enkelvoud. Achter het zelfstandig naamwoord *natio* staat bijvoorbeeld *onis* om aan te geven dat *nationis* de genitivus enkelvoud van *natio* is.

2.c. Benoem de vormen die zijn opgenomen achter de volgende lemmata. Zie ook blz. x-xi.

- i. *habeo*
- ii. *supplex*
- iii. *bonus*
- iv. *fortis*

3. Homoniem

Twee woorden zijn homoniemen van elkaar als ze op dezelfde manier geschreven worden, maar van elkaar verschillen wat betreft woordsoort of stam. Homoniemen hebben elk hun eigen lemma in het woordenboek, van elkaar onderscheiden door een verhoogd cijfer na het titelwoord: ¹, ².

Er zijn drie lemmata met het titelwoord *latus*. Zoek voor elk van de onderstaande zinnen op of de vorm van *latus* is afgeleid van *latus*¹, *latus*² of *latus*³. Let hierbij op de betekenis van de zin, maar zeker ook op de vorm van het woord.

- i. *Equitatus Romanus latera hostium cingebat.*
- ii. *Flumen Rhenum, latissimum atque altissimum, agrum Helvetium a Germanis dividit.*
- iii. *Claudius lectica in Capitolium latus est.*

4. De structuur en typografie van een lemma

In een woordenboek staan niet alleen woordbetekenissen, maar er is bijvoorbeeld ook informatie over grammaticale constructies te vinden. Er is in dit woordenboek onderscheid gemaakt tussen die verschillende typen informatie door middel van de structuur van het lemma en vooral ook door middel van de typografie.

Alle betekenissen en vertalingen staan in een normaal lettertype. Alle informatie die in een ander lettertype staat, is dus geen vertaling, maar bijvoorbeeld een Latijns citaat (cursief) of een aanwijzing over het gebruik van het woord (ook cursief, meestal tussen haakjes). Latijnse woorden die vaak samen met het titelwoord voorkomen zijn halfvet afgedrukt.

Een lemma bestaat maximaal uit drie niveaus. Vette Romeinse cijfers geven aan dat een lemma opgedeeld is in twee of meer onderdelen op basis van, bijvoorbeeld, een grammaticaal verschil. Vette Arabische cijfers worden gebruikt om onderscheid te maken tussen verschillende betekenissen. Daarbinnen staan soms nog vette kleine letters. Vette kleine letters geven aan dat er binnen die betekenis nog een subtieler onderscheid gemaakt kan worden.

De structuur en typografie van een lemma wordt uitgebreider besproken op blz. xi-xiii en blz. xv van het woordenboek. Ook de lijst van afkortingen is nuttig bij het begrijpen van de structuur van een lemma.

Een voorbeeldlemma:

hostis, is m, zelden f

1. vijand (a) staatsvijand, vijand in de oorlog [**socii atque hostes** vriend en vijand]; (coll.) de vijand [**externus**]; (b) openlijke vijand, tegenstander, opponent [**bonorum** van de conservatieven; **patriae** landverrader; **veritatis**; (ook m. dat.) **dis hominibusque**]; (c) (poët.) (in de liefde) rivaal, mededinger;
2. vreemdeling, buitenlander; » *cives atque hostes*;
3. (eccl.) duivel.

4.a. Bestudeer de structuur van het lemma *hostis* aan de hand van de volgende vragen en opdrachten:

- i. Markeer de vertalingen van *hostis* in het lemma.
- ii. Wat is de genitivus van *hostis*?
- iii. Kan *hostis* vrouwelijk zijn?
- iv. Wanneer is 'rivaal' een goede betekenis van 'hostis'?
 - a. in een context van oorlog
 - b. in een context van liefde
- v. In combinatie met welk woord betekent *hostis* 'landverrader'?
- vi. Livius valt in het woordenboek onder de postklassieke auteurs (zie blz. xiii).
Mag je *hostis*, als je het in Livius tegenkomt, met het woord 'duivel' vertalen?

4.b. De lemmata in het rijtje hieronder worden onderverdeeld door middel van vette Romeinse cijfers. Geef per lemma aan welk onderscheid de vette Romeinse cijfers aanduiden. Kies uit (sommige opties komen vaker voor):

- Overgankelijk en onovergankelijk gebruik
- Een constructie met verschillende naamvallen
- Onderscheid in woordsoorten
- Grote betekenisverschillen

Maak gebruik van de lijst van afkortingen op blz. xvi:

- i. *medicus*
- ii. *rideo*
- iii. *in*
- iv. *ante*
- v. *gens*

5. Tekens

Binnen een lemma worden verschillende tekens gebruikt. Op blz. xv van het woordenboek staan alle tekens uitgelegd. Er zijn twee tekens die aangeven dat er iets is weggelaten. Dat zijn de tilde (~) en een kort liggend streepje meteen voor een uitgang (bijv. -o).

5.a. Bestudeer het lemma *honestus*.

- i. Wat moet je aanvullen bij -o loco natus?
- ii. Wat moet je aanvullen aanvullen bij vir ~?

5.b. Bestudeer het lemma *amo*.

- i. Wat moet je aanvullen bij *alqm corde atque animo suo ~?*
(Voor *alqm*, zie de volgende vraag)

6. Constructie-informatie

Het lemma van een woord kan ook informatie bevatten over de manier waarop het woord gebruikt wordt. Als een woord een aanvulling nodig heeft in een naamval die afwijkt van de Nederlandse vertaling, dan staat die naamval er afgekort, tussen haakjes en cursief bij. Bij *impluo* (regenen op) staat bijvoorbeeld (*m. dat.*), wat 'met dativus' betekent. Zie de lijst van afkortingen voor andere naamvallen.

Verder staan tussen vierkante haken en vet gedrukt veel voorkomende korte combinaties, bijvoorbeeld in het lemma *horrendus* [**monstrum; carmen**]. Dat betekent dat *horrendum monstrum* en *horrendum carmen* vaak als combinatie gebruikt werden. Typische uitdrukkingen worden aangegeven met een pijltje, bijvoorbeeld in het lemma *horrendus* ► -um dictu.

Als er bij deze woordcombinaties of uitdrukkingen ook personen of zaken betrokken zijn, dan staat er 'iemand' of 'iets' bij in het Latijn: *aliquis* of *aliquid*. De woorden *aliquis* en *aliquid* staan natuurlijk ook in de naamval die ze in de uitdrukking moeten hebben. Zo vinden we bij *profligo* de typische combinatie [**alqm maerore**]. De afkortingen die gebruikt worden voor verbogen vormen van *aliquis* en *aliquid*, staan in de lijst met afkortingen.

Zoek het lemma *praesidium* op en beantwoord dan de volgende vragen:

- i. Wanneer *praesidium* wordt gebruikt in de betekenis 'bescherming voor...', in welke naamval staat dan datgene waartegen iets beschermd wordt?
- ii. Wat betekent de vaste combinatie *praesidium pudoris*?
- iii. *Praesidium ferre* komt als uitdrukking voor. In welke naamval staat dan degene aan wie men hulp biedt?

7. Beperkingen van betekenissen

Het kan zijn dat sommige betekenissen van een woord alleen maar voorkomen bij bepaalde auteurs, in bepaalde periodes of in een bepaald jargon (juridisch, medisch). Wanneer dat het geval is, mag zo'n betekenis dus niet buiten die auteur, periode of dat jargon gekozen worden als vertaling. Voor schoolauteurs is het belangrijk te onthouden dat klassiek Latijn de periode van Cicero en Caesar is, terwijl de periode *erna* (bijvoorbeeld Vergilius, Ovidius, Plinius, Seneca) postklassiek genoemd wordt.

De auteurs, periodes en vormen van jargon zijn opgenomen in de lijst met afkortingen.

Beantwoord de volgende vragen met ja of nee:

- i. Kan *sacramentum* in Tacitus de betekenis 'militaire dienst' hebben?
- ii. Kan *sacramentum* in Caesar de betekenis 'militaire dienst' hebben?
- iii. Kan *sacramentum* in Cicero de betekenis 'religieus geheim' hebben?

8. Slotoefening

Nu de belangrijkste aanwijzingen uit het woordenboek aan bod zijn geweest en de lijst met afkortingen bekend is, kan als test de volgende vraag nog worden gemaakt.

Lees de volgende citaten, waarin steeds een vorm van *pullus* voorkomt en bepaal welk lemma (*pullus*¹ of *pullus*²) en welke betekenis van toepassing is. Geef je antwoord door te verwijzen naar de Romeinse of Arabische cijfers bij het lemma. De vertaling van de context is steeds gegeven.

- i. Mea vita, mea mellilla, mea festivitas:
Sine tuos ocellos deosculer, voluptas mea,
Sine, amabo, ted amari, meus festus dies,
Meus **pullus passer**, mea columba, mi lepus
(Plaut. Cas. 134)
Mijn schatdebout, mijn lieveling, mijn heerlijkheid;
Laat mij je lieve ogen kussen, lekkere vent;
Laat mij je minnekozen, jou, mijn levenslust;
Mijn **pullus passer**, tortelduife, hazebout.
(Vert. Hemelrijk 1992)
- ii. continuo **pecoris generosi pullus** in arvis
altius ingreditur, et mollia crura reponit.
(Verg. Georg. 3,75)
Een **pecoris generosi pullus** zal terstond in het weiland hoge
passen maken en soepel zijn benen naar achteren zetten.
(Vert. Schrijvers 2004)

- iii. at medio torus est ebena sublimis in antro,
plumeus, atricolor, pullo velamine tectus,
quo cubat ipse deus membris languore solutis.
(Ov. Met. 11.610)
In het midden der spelonk torent een ebbenhouten bed,
somber van kleur, **pullo velamine tectus** en verenkussens,
waarop de slaapgod zelf in lome rust ligt uitgestrekt.
(Vert. D'Hane-Scheltema 2002)
- iv. et ex Bruttis ab Q. Minucio pro praetore scriptum eculum cum quinque pedibus,
pullos gallinacos tres cum ternis pedibus natos esse.
(Liv. AUC 32.1)
Uit Bruttium werd door propraetor Quintus Minucius geschreven dat er een
veulen met vijf poten en **pullos gallinacos tres** met drie poten waren geboren.
(Vert. Rooijen-Dijkman 2001)
- v. XV kalendas Ianuarias audita defectione legionis cohortiumque, quae se Narniae
dederant, **pullo amictu** Palatio degreditur maesta circum familia. (Tac. Hist. 3. 67)
18 december. Na berichten over afvalligheid van legioen en cohorten na overgave
bij Narni treedt Vitellius **pullo amictu** het paleis uit, personeel in droefheid om
hem heen.
(Vert. Hunink 2010)

Antwoorden

1.

i.	lemmata	nee
ii.	a	ja
iii.	eminet	nee
iv.	eminens	ja
v.	contumaces	nee
vi.	zytha	nee
vii.	sustuli	ja

2.a.

i.	emineo
ii.	ille
iii.	palliatu
iv.	modicus
v.	fortis

2.b.

i.	melior en bonus
ii.	tuli en fero
iii.	demorsus en demordeo

2.c.

- i. *habere, habui, habitum* – de infinitivus praesentis en de stamtijden
- ii. *plicis* – de uitgang van de genitivus enkelvoud
- iii. *a, um* – de uitgang van het vrouwelijke en onzijdige geslacht
- iv. *e* – de uitgang van het onzijdige geslacht

3.

- i. *latus*³
- ii. *latus*²
- iii. *latus*¹

4.a.

- i. Alle tekst in een normaal lettertype
- ii. *hostis*
- iii. Ja
- iv. Antwoord b) in een context van liefde
- v. *patriae*
- vi. Nee (de afkorting eccl. duidt aan dat *hostis* alleen in werken van kerkelijke schrijvers in de betekenis van ‘duivel’ gebruikt wordt).

4.b.

- i. Onderscheid in woordsoorten
- ii. Vergankelijk en onovergankelijk gebruik
- iii. Een constructie met verschillende naamvallen
- iv. Onderscheid in woordsoorten
- v. Grote betekenisverschillen

5.a.

- i. *honesto loco natus*
- ii. *vir honestus*

5.b.

- i. *alqm corde atque animo suo amare*

6.

- i. Genitivus
- ii. Bolwerk van kuisheid
- iii. Dativus (*alci* = *alicui*)

7.

- i. Ja (postklass.)
- ii. Nee (Cicero is niet postklassiek)
- iii. Nee (dat is ecclesiastisch Latijn)

8.

- i. Plautus: *pullus* 1 II: adj. jong
- ii. Vergilius: *pullus* 1 I: subst. 1. jong dier
- iii. Ovidius: *pullus* 2. 1. donkerkleurig
- iv. Livius: *pullus* 1 I: subst. 1 + *gallinaceus*: kuiken
- v. Tacitus: *pullus* 2. 1. donkerkleurig (+ *amicthus*, zie *vestis*: rouwkleed)